

Nagy Réka

A jog térigénye és látványa

Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *Ábrázolt és épített jog*
 Jogtörténelmi Értekezések 53.
 Budapest, 2021. Gondolat Kiadó, 175 p.
 ISBN 978 963 556 203 9

„A jognak térigénye van.” – rögzítette Megyeri-Pálffi Zoltán az *Ábrázolt és épített jog* című gyűjteményes kötet egyik alap gondolatát afféle intellektuális felütésként annak bevezetőjében, és fejtette ki első írásában. „Térigénye” persze mindenfajta emberi tevékenységnek van, hiszen időben és térben létezőnk, és mindent időben és térben csinálunk. A jog esetében azonban ez a térigény már csak azért is speciális, mert nem annak pusztán létéhez kötődik (hiszen a jog mint normák rendszere passzív módon el tud lenni törvénykönyvekbe zártan is), hanem megalkotásához, alkalmazásához és érvényesítéséhez. Vagyis a parlamentekhez, bíróságokhoz, bírónőkhöz és így tovább. S mivel ezek révén a jog mintegy megjelenik a térben, szemmel láthatóvá is válik: ezért joggal beszélhetünk a jog „látványáról” is.

A jog térigénye és látványa – e két különös és fontos gondolat köré szervezte a szerkesztő azt a nyolc tanulmányt, amely a MTA–ELTE Jogtörténelmi Kutatócsoport (ELKH) programja keretében jelent meg a Gondolat Kiadónál, a *Jogtörténelmi Értekezések*¹ sorozat részeként. A gondosan szerkesztett könyv nyolc írása négy tartalmi egységbe tagozódik: *Ábrázolt és épített jog*, *Az épített jogszolgáltatás*, *Kitekintések* és *A jog ábrázolásának lehetőségei fejezet* – címek alatt.

A szerkesztő tollából származó első tanulmány,² mely a kötet egészének arculatát megszabó bevezető jellege ellenére és vélhetően az abban kifejtett gondolatok fajsúlyos volta okán önálló fejezetbe került, a jog meghatározását két pont köré szervezi. Az egyik annak jogbölcseleti értelme, a másik pedig érzékelhetősége.³ Ami ábrázolható, az művésziileg is kifejezhető, s ami művészi kategória is lehet, azt szimbólumként is értelmezhető. Ez azt is jelenti, hogy meghatározott szimbólumok elvont jelentésének vizsgálatakor szükségképpen építészeti, képzőművészeti hordozók prezentációjára van szükség, ám nem szabad a pusztán számbavételnél megállni, az ezekből adódó következtetéseket mind a jogalkalmazóknak, mind a joggyakorlóknak le kell vonni a helyes impulzusok kialakítása érdekében.

A jognak Megyeri-Pálffi szerint materiális értelemben azért van térigénye, mert az államhoz kötődik, s az állami szervek épülettel, székhellyel, adott esetben irodákkal rendelkezve gyakorolják a hatalmat. E körben pedig – hangsúlyozza – a klasszikus koncepciót kell körbejárni, hiszen a hatalmi ágak elválasztása nemcsak absztrakt elméletek folyománya, hanem objektíve impresszióra bízható objektiváció.⁴ A jog térigénye tehát akképpen érvényesül, hogy a hatalom, a törvényhozás, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, az önkormányzati tevékenység, az állami szuverenitás, a fegyveres hatalmat demonstráló épületek tekintetében a közjog rendszerébe igazodik. Mindezeket a jogász és építészmérnök szerző az egykori jogtörténész, Kajtár István kifejezésére utalva, közjogi architektúráként mutatja be.⁵ Azaz az épület megjelenítése, térbeli elhelyezkedése és a hatalmi ágak adott megjelenése között orientációs pontként szolgál, a tájékozódásban még az épület földrajzi elhelyezkedése is segít. A törvényhozást

a parlament épülete, az igazságszolgáltatást az igazságügyi épületek, a végrehajtást a kormányzati, önkormányzati épületek illusztrálják. E körben megjelenik egyfajta reprezentációs igény is, amely az épületek nagyságára, „milyenségére” – a bennük elhelyezett hatóságok autoritási igényére – vonatkozik. Eképpen válik a jelentés hordozójává például a jogszolgáltatás független bírói hatalma is. A szerző álláspontja az, hogy a jogalkotó vagy újabb szabályozás kialakításával, vagy a korábbiak módosításával reagál, így az építészeti jog és műemlékvédelem kapcsolatban áll az építészet változásával. Idetartozik az épület megközelíthetőségének problémája és megannyi más is. Segít a tájékozódásban a különböző feliratok megjeleníthetősége, az államcímer plasztikus kiemelkedése, egy Justitia-szobor vagy az igazságszolgáltatás más „kellékeinek” felmutatása is.

A második fejezetben⁶ – mely *Az épített jogszolgáltatás* című második rész első írása – Mezey Barna vizsgálja az 1843. évi börtönügyi javaslatok építészeti vonatkozásait. A szerző többek között azt fejteti ki, hogy a büntetési rendszer átalakulása, azon belül pedig a halálbüntetés és bizonyos fajta fizikai büntetések, így a verés mint szankció eltörlése s általában a büntetés nemek köréből való eltűnése egy fontos következménnyel járt. Azzal, hogy ki kellett fejleszteni és ki kellett terjeszteni az elzárás intézményrendszerét, és át kellett alakítani az addig meglévő elzárási módokat. A vizsgált korszakban az országgyűlés érdemben foglalkozott a börtönügyi kérdéssel, a javaslatok rendelkezésre álltak, az építőmesterek tanulmányozták a külföldi megoldásokat, fizikai és szellemi értelemben minden adott volt a korszerű büntetés-végrehajtás megszületéséhez.⁷ Ezzel szemben az történt, hogy „az or-

szaggyűlés magára hagyta a büntetés-végrehajtást”, s „az elkövetkező években a polgári átalakulás meghatározóbb programjai kerületek előtérbe, a börtönüggyel legfeljebb áttételesen foglalkoztak.” Ennek aztán az lett eredménye – hangsúlyozta Mezey –, hogy Magyarország korszerű büntetés-végrehajtási intézetek nélkül lépte át a polgárosodás küszöbét. ⁸ A textus legjelentősebb üzenete az, hogy a jogalkotó ne csak az elméleti tudományos igényekkel, elvárásokkal vagy költségvetési értelemben vett hasznossággal foglalkozzon, hanem reagáljon a szakági kutatások eredményeire, és fogadjon el adott esetben korszerű terveket. Az írás arra ébreszti rá az olvasót, hogy hiába adott a színvonalas elméleti alapvetés vagy a korszerű építészeti megoldás, ha azok nem találnak a megfelelő politikai akaratra, ideértve a jogpolitikai elgondolásokat is, akkor a büntetés-végrehajtás nem tud lépést tartani a korrallal.

Székely Márton okleveles építészmérnök az igazságügyi épületek tervpályázatait tekinti át 1903 és 1916 között, s azok „fejlődéstörténetét” mutatja be intézményi és stílustörténeti aspektusból.⁹ A húsz képpel, illetőleg tervezői vázlattal közölt írás hasznos és részletgazdag kiegészítése a bírósági épületek történetét bemutató-áttekintő régebbi és újabb elemzéseknek¹⁰ is. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a hazai igazságügyi építészetben a századforduló után a szecesszió mindkét ága érvényesült, de fellelhetők a historicizmus jegyei is. Az adott korszak az igazságügyi építészetben azért roppant jelentős, mert ekkor alakultak ki azok az elvárások, amelyek az igazságügyi építészetben mérnöki szempontból „teljesítendőek”. Így például a törvényszék vonatkozásában külön helyiséget írtak elő a polgári és büntető ágaknak, az ügyészségeknek, a földhivatalnak és az elsőfokú bíróságnak. Ekkor a büntető tárgyalótermek voltak a legnagyobbak, és – tehetjük hozzá az utókor visszapillantásával – a leglátványosabbak is. Nem mellékes, sőt kiemelendő, hogy az adott korszakban eredményes tervpályázatok révén megvalósult épületek mindegyike a mai napig használatban van.¹¹

E fejezet harmadik szerzője Nagy Janka Teodóra, aki „izes”, de legalábbis az olvasó szellemét minden bizonynyal megragadó című írásában¹² a szekszárdi Igazságügyi Palota jog- és kultúrtörténeti jelentőségét taglalja. Az épületegyüttes komplex igazságszolgáltatási funkciót töltött és tölt be ma is, egyrésztől otthon ad a Szekszárdi Törvényszéknek, a Tolna Vármegyei Főügyészségnek, a Szekszárdi Nyomozó Ügyészségnek, a Szekszárdi Járási Ügyészségnek és a fogháznak. 2001-ben sor került egy nagy ívű modernizációra, amelynek során az abban résztvevők kihangsúlyozták az építészeti értelemben vett értékmegőrzést is, aminek sarokköve a megváltozott térhasználat: a jogi kultúrából adódó nyitottság és a polgárok számára adott „jó megközelíthetőség” elvárása.¹³ A szerző sorra veszi az igazságszolgáltatási funkciót betöltő épületek elvi alapjait: a monumentális, a tekintélyt, a plasztikai értelemben vett szobrászati remekműveket és a belső díszítő elemeket és így tovább.

A *Kitekintések* című fejezet olyan írásokat tartalmaz, amelyek témájukat tekintve összefonódnak az első fejezetben taglaltakkal, s mintegy kiegészítik azokat számos

külföldi – sőt, az olvasó némi meglepetésére: igencsak távoli – példákkal.

Beke-Martos Judit tanulmánya az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának épületét mutatja be a „horizontális hatalommegosztás egyes aspektusai” szempontjából. Fő megállapítása az a gondolat, miszerint hiába a szövetségi alkotmányban megfogalmazott hatalommegosztás alapelve, ha a három hatalmi ág épületszimbolikái értelemben nem egyenlő. Beke-Martos szerint az amerikai fővárosban különálló épületet kellett volna tervezni mind-egyik szervnek, ám a 18. századi modellek „nem bizonyították, hogy a horizontálisan elválasztott hatalmi ágak valóban egyenlőek lennének”.¹⁴ Ezt a problémát végül csak az 1925-ben elfogadott bírói törvény oldotta meg, amelynek révén az igazságszolgáltatás megkapta az alkotmányi követelmények szerint neki járó feladatokat, és a szövetségi jog ellenőrző szervévé vált. Mind e törvény koncipiálásában, mind a Legfelsőbb Bíróság épülete 1932-es alapkövetelében kiemelkedő szerepet játszott William Howard Taft a bíróság későbbi elnöke, akinek professzionalitása nélkül a Legfelsőbb Bíróság épülete valószínűleg sosem készült volna el.¹⁵ Az alapkövetelési ünnepségről mindazonáltal Charles Evans Hughes főbíró, a Legfelsőbb Bírósági akkori elnökének szavai kerültek be az amerikai jogászok által kedvelt maradandó bölcsességek körébe: a Legfelsőbb Bíróság épületének „különös jelentősége még akkor sem a kényelem, ha elsődleges célja a kényelem biztosítása”. A Legfelsőbb Bíróság épülete egy „monumentális templom”, mely a legkiválóbb építészeti képesség eredménye,[s] elsődleges megkülönböztető jele, hogy nemzeti szimbólum. Az igazságosság nemzeti ideálját szimbolizálja e tevékenység legmagasabb szférájában, ahol megtartják az egyensúlyt a nemzet és az államok között, illetve az egyéni szabadságok elsődleges igényeinek érvényesítésében, melyeket az írott alkotmány átfogó garanciái védenek. Ez az épület a köztársaság jellegzetes karakterének szimbóluma.¹⁶

A másik, távoli világot megcélzó kitekintést Domaniczky Endre írta, az ausztráliai törvényhozási és bírósági épületek nemzeti stílusának és szimbolikájának kialakulásáról. A szerző gazdag szakirodalmi hivatkozások kíséretében mutatja be az ausztrál térségben zajló államalapítást, a történeti, gazdasági és kulturális fejlődést a három „sarkalatos” város – Sydney, Melbourne és Canberra – alapításához kötve. Tanulmánya a törvényhozási és igazságszolgáltatási épületek kiépülésének három eltérő útját mutatja be, a részleteket illetően mindig kitérve azok szimbólumrendszerére és az épületek más részleteire: elhelyezkedésére, adott korba ágyazott építészeti stílusára stb. A magyar olvasó számára különösen érdekes lehet a brit szimbólumokból kialakult, de szinte teljesen önálló-sult ausztrál jelképvilág bemutatása, melyet a szerző kontextusba helyezve elemez is.¹⁷ A vizsgált téma képekkel történő illusztrálásának igényessége, s általában a találó szemléltető képek közlése – bár az egész kötetnek gazdag és jól válogatott képanyaga van – e tanulmány esetén különösen szembetűnik.

A kötetnek a *Jog ábrázolásának lehetőségei* címet viselő része két fejezetet tartalmaz: Bódiné Beliznai Kinga és Stefan Huygebaert írásait.

Az előbbi¹⁸ a bírósági épületek állatdíszei kapcsán azt tekinti át, hogy miképpen jelennek meg az állatok a bírósági épületek és környezetük díszítőelemeként, illetve miért pont az az élőlény jelenik meg ebben a környezetben, amelyik, s milyen jelentést hordoz allegorikus értelemben. A szerző Karácsony Andrásnak az emberek és az állatok személyisége közötti párhuzamokkal és egyéb kapcsolataival foglalkozó tanulmányára¹⁹ hivatkozva azt állítja: „az állatok és az ember viszonyának kifejezésekor az állatok tulajdonságai sokszor az embert jellemző metaforaként jelennek meg. Bizonyos emberi jellemvonásokat pedig állatok viselkedésére utaló metaforákkal tehetünk közérthetővé.”²⁰ Ezek után az oroszánt mint hatalmi és ítélkezési jelképet, a párizsi *Palais de Justice*-ben található gall kakast, valamint a sokféle formában és sok helyütt megtalálható strucc- és a kígyóábrázolásokat mutatja be. A szerző könnyed és érthető stílusban, alkalmasint jogesetek bemutatásával vegyítve elemzi az állatábrázolás kérdéseit. Példának okáért mi lenne alkalmasabb a kakas jelentésének és jelentőségének érzékeltetésére, mint az a per, amelyet egy kakas tulajdonosa ellen indítottak a szomszédai 2019-ben, a hajnali kukorékolás miatt. A tanulmányban megkerülhetetlenül felbukkan az egyik első ikonológiai jelképszótár, Cesare Ripa munkája,²¹ s abban – Erwin Panofsky és Wolfgang Schild elemzéseire utalva – Albrecht Dürer *Sol iustitiae* (Az igazságosság napja) című rézmetszetéről is olvashatunk. Ez Krisztust egy oroszlánon ülve, a világ bírójaként ábrázolta, Justitia jellegzetes kellékeivel: a karddal és a mérleggel. A kép elemzéséhez és értelmezéséhez a szerző egyfelől az ikonográfia, másfelől a jogi kultúrtörténet klasszikusainak a munkáit használta fel. Ez a tanulmány is gazdagon illusztrált, és imponálóan bőséges szakirodalmi apparátussal rendelkezik, ami további támpontokat ad mások kutatásaihoz is.

A legátfogóbb és legmagabiztosabb tollal megírt tanulmány a Genfi Egyetem művészettörténetének, a jogi ikonográfia és a jog különböző aspektusait ábrázoló műalkotások évtizedes múltra visszatekintő elemzőjének, Stefan Huygebaertnek a munkája. Különleges, sőt kissé ezoterikusnak tűnő címe – *A hosszú 19. század a döntő alkotmányos pillanat (DAP) nyomában* – remélhetőleg nem ijeszti el az olvasót, s aki kezébe veszi a kötetet, az e gondolatgazdag írást is tanulmányozni fogja. (Az eredetileg angol nyelvű szöveg igényes fordítása Mrázik Rebekát dicséri.) A tanulmány invenciózus voltát eredeti és erőteljes elméleti koncepciója mellett az is bizonyítja, hogy a szerző szisztematikusan és akkurátusan viszi végig az alapgondolatot. Nemcsak állít (felmutat, demonstrál), de részletesen bizonyít is. A tanulmány Francis H. Dowley 18. századi fogalmának – „Döntő. Alkotmányos. Pillanat (DAP)” – a 19. századi érvényesülését tekinti át. Abból indul ki, hogy „fontos felismerni egy történet vagy tör-

ténelem vizuális elbeszéléseinek nehézségeit, valamint a művész általi ábrázolás és az ábrázolt történelmi pillanat közötti összetett kapcsolatot.”²² Majd az alkotmány történetének vizuális elbeszéléséről, vagyis annak módjairól ír, hogy miként lehet bemutatni az alkotófolyamat jelentősebb eseményeit vagy megragadni egy drámai pillanatot, akár a fotográfia segítségével. A döntő alkotmányos pillanatok gyakran olyan szertartásos eseményeket foglalnak magukba, mint például a történelmi jelentőségű okmányok aláírásai, az eskütelek, a koronázások.

„Ha általánosabban akarnánk fogalmazni, mondhatnánk, hogy gondoljunk a mai vezetők hosszan tartó kézfogásaira és szavazási gesztusaira az urnáknál, vagy azokra az időben elnyújtott pillanatokra, amik biztosítják, hogy a fotográfusoknak legyen idejük felismerni és megörökíteni azokat. Ezeket az előre eltervezett megemlékezéseket nevezzük „színre vitelnek.”²³

A szerző rögzíti, hogy az ábrázolt alkotások „részben tanulmányok”, nem feltétlenül az esemény dokumentációja a cél – noha az sem elhanyagolható –, sokkalta inkább tartalmaznak intuitív, művészi értelemben vett allegorikus jelentést vagy legitimációs eszközként szerepeltetnek, mégis a döntő alkotmányos pillanatok megformálásának kulcsa az, hogy végső soron mindegyik alkotásban benne rejlik azok „szertartásos jellege.”²⁴ A döntő alkotmányos pillanat tehát művészi eszköz, amelynek segítségével kiválasztják az alkotmánytörténetből a pillanatnyi, kulmináló fordulópontot, amit annak érdekében ábrázolnak, hogy legitimálják az alkotmány, ezzel is kifejezve az alkotmány nemzeti konszenzuson alapuló eredetét.²⁵ A nemzet törvényei ilyen formában is érzékelhetővé válhatnak, s az objektum anyagától függően megjelenhetnek érme, szobor, festmény, de akár fotográfia formájában is.

Összességében, a teljes kötet a címben jelzett téma kiváló áttekintése. Az egyes részek, illetve fejezetek (tanulmányok) témáit a szerkesztő szerencsés kézzel választotta ki, és könnyed módszerekkel állította össze. Jól igazodik a témakörben született elemzések szerzőihez, mint Kajtár István,²⁶ Takács Péter,²⁷ Kengyel Miklós²⁸ vagy mint W. J. T. Mitchell.²⁹ A jogászok, jogtörténészek és építészek, illetőleg művészettörténészek együttműködéséből keletkezett mű kellően tág horizonttal rendelkezik, s nemcsak azért, mert látszólag különböző és egymástól távol eső területet köt össze, hanem azért is, mert nem elégszik meg a közép-európai térrel, kitekint nyugati és keleti irányba egyaránt. Az illusztrációs anyag igényes, a kutatási eredmények mindegyike egységes szerkezetbe foglalt, gondosan érlelt kutatómunka eredménye, melyek önálló tanulmányként is megállják a helyüket, együttesen pedig jól eligazítanak egy csakis interdiszciplináris elemzéssel feltárható önálló területen.

Jegyzetek

- ¹ A kiadványsorozat – melyet Kovács Kálmán jogtörténész alapított 1971-ben s melynek sorozatszerkesztője MEZEY Barna – túl van az 50. kötetén (a megjelent kötetek listája áttekinthető a kiadvány 174–175. oldalán). Ez már önmagában is rendkívüli jelenség a magyar tudományban, hiszen az ún. tanszéki vagy tanszékhez is köthető sorozatok gyorsan születnek, és – sajnos – gyorsan meg is szűnnek, a *Jogtörténeti Értekezések* azonban 50 éves múltra tekinthet vissza. Rendkívüli és elismerésre méltó az is, hogy a sorozat formai megjelenése évtizedek után is megőrizte külsődleges elemeit (az azonosítást segítő mustársárga borítót), az újabb kötetek egyre gyakrabban kemény fedéllel, s – az internetes elérhetőség mellett – környezetkímélő papíron jelennek meg, jelen esetben gazdag (fekete-fehér) képanyaggal.
- ² MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: *Gondolatok a jog(szolgáltatás) ábrázolhatóságáról, tényszerűségről és a hatalom architektúrájáról*. In Uő (szerk.): *Ábrázolt és épített jog*. Budapest, 2021. Gondolat Kiadó, 11–25. p.
- ³ A szerző referenciapontja e tekintetben TAKÁCS Péter: A jog szimbolikus és allegorikus megközelítése című írása, mely *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai* című kötet bevezető tanulmánya; vö. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó, 13–48. p.
- ⁴ MEGYERI-PÁLFFI 2021. 14–16. p.
- ⁵ A fogalomról részletesebben lásd KAJTÁR István: *Architektúra a jogi kultúrtörténetben*. *JURA*. 2002. 2. sz. 35–44. p.
- ⁶ MEZEY Barna: Az 1843. évi büntetőügyi javaslatok építészeti vonatkozásai. In MEGYERI-PÁLFFI (szerk.) 2021. 29–47. p.
- ⁷ Uo. 32. p.
- ⁸ Uo. 47. p.
- ⁹ SZÉKELY Márton: Igazságügyi épületek tervpályázatai 1903–1916 között. Uo. 48–66. p.
- ¹⁰ A régebbiek köréből lásd például PUSZTAI László írását az 1993-as „bíróági albumban”; vö. KÁLLAY István – PUSZTAI László – STIPTA István: *Bíróági épületek Magyarországon. Court Buildings in Hungary. Gerichtsgebäude in Ungarn*. Szerk. DERCSÉNYI Balázs. Budapest, HG & Társa Kiadó, 1993. Az újabbakat illetően lásd FEGYVERESI Zsolt – VERESS Emőd (szerk.): *Történelmi bíróági épületek Erdélyben*. Kolozsvár, 2021. Forum Iuris. <https://tinyurl.hu/gArP>.
- ¹¹ SZÉKELY 2021. 66. p.
- ¹² NAGY Janka Teodóra: „Eme új palotában az igazság eszméje mindenkor emelt fővel járjon” – Szekszárd igazságügyi palotája. In MEGYERI-PÁLFFI (szerk.) 2021. 67–78. p. A cím az épületet a korabeli helyi sajtóban bemutató írásból származik (*Tolna Vármegye*, 1892). E tanulmány – annak bizonyítására, hogy az igazságügyi palota milyen fontos volt a vármegye és a város lakossága számára – gazdagon idézi a korabeli helyi sajtót, így a *Szekszárd Vidéke*, a *Tolna Vármegye és Közérdek*, valamint a *Tolnamegyei Közlöny* című lapokat, melyek szerkesztői és írói között nem ritkán jogászokat találunk.
- ¹³ Uo. 67. p.
- ¹⁴ BEKE-MARTOS Judit: *A Legfelsőbb Bíróság épülete és a horizontális hatalommegosztás egyes aspektusai az Amerikai Egyesült Államokban*. Uo. 83. p.
- ¹⁵ Uo. 81–84. p.
- ¹⁶ Uo. 89. p.
- ¹⁷ Lásd DOMANICZKY Endre: *Az ausztrál törvényhozási és bírósági épületek nemzeti stílusának és szimbolikájának kialakulása*. Uo. 120. p.
- ¹⁸ BÓDINÉ BELIZNAI Kinga: *A bírósági épületek állandóságai*. Uo. 125–143. p.
- ¹⁹ KARÁCSONY András: *Állatok és emberek a metaforák útján*. In MIKLÓSI Zoltán (szerk.): *A személyiség burkai. Írások, tanulmányok a 60 éves Majtényi László tiszteletére*. Budapest, 2010. Eötvös Károly Intézet (EKINT), 169–178. p.
- ²⁰ BÓDINÉ BELIZNAI 2021. 125. p.
- ²¹ RIPA, Cesare: *Iconologia*. Ford. SAJÓ Tamás. Budapest, 1997. Balassi Kiadó.
- ²² HUYGHEBAERT, Stefan: A hosszú 19. század a döntő alkotmányos pillanat (DAP) nyomában. In MEGYERI-PÁLFFI (szerk.) 2021. 151. p.
- ²³ Uo. 155. p.
- ²⁴ Uo. 156. p.
- ²⁵ Uo. 156–157. p.
- ²⁶ KAJTÁR István: *Jogi kultúra, jogi szimbólumok és rítusok*. In MEZEY Barna. (szerk.) *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok*. Budapest, 2006. Gondolat Kiadó.
- ²⁷ TAKÁCS Péter (szerk.): *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai. A jogi kultúra látható világa*. Budapest, 2020. Gondolat Kiadó.
- ²⁸ KENGYEL Miklós: *Perkultúra. A bíróságok világa – a világ bíróságai*. Budapest–Pécs, 2011. Dialóg Campus Kiadó.
- ²⁹ MITCHELL, William John Thomas: *Ikonzológia és műértelmezés 13. A képek politikája*. Szerk. SZAUTER Dóra – SZÖNYI György Endre. Szeged, 2012. JATEPress Kiadó.

